

Перші дослідження з історії Афіньської демократії

Давня Еллада як батьківщина демократії незмінно викликає великий інтерес в історії людства. З покоління в покоління зацікавленість збільшується і, як не дивно, стає актуальнішою, про що згадувалося ще у XIX столітті. Сучасник видатного історика В. Бузескула у статті про нього писав: “Каждый век, со времени Возрождения, искал в ее прошлом ответа на те, или иные свои запросы, изучал это прошлое в духе своих преобладающих настроений. Была пора романтической идеализации эллинства, пора чисто эстетического созерцания..., было время, когда в его истории искали политических уроков и материала для морализации, и все это сменилось трезвым, холодным изучением хозяйственных и социальных отношений древности как известного социологического типа. Однако, при всех этих сменах в способах восприятия и понимания греческой древности, ничто не могло уничтожить того, что было общим всем эпохам: глубокого обаяния, которое она все еще сохраняет над нашим сознанием, того ореола исключительной мировой значительности, которую мы продолжаем приписывать историческому процессу греческого народа. И пусть XIX век раскинул пред исследователем в тиши архивов беспредельное поле новых изысканий: научная пытливість все так же неизменно приковывается к прошлому этой маленькой страны на европейском юге, духовной родине нашего индивидуализма и общественной свободы”¹.

Владислав Петрович Бузескул так само був зачарований цією маленькою країною, антична історія якої захопила його на довгі роки. Вивчення згаданої епохи, особливо у

З ГЛИБИНИ СТОЛІТЬ...

Л.В. Матвеева

СЮЖЕТИ З ІСТОРІЇ АФІНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ (за творами В. Бузескула)

V столітті, “когда эллинская мысль и труд создавали вечные культурные ценности”², вчений визначив своїм головним завданням на тривалий час.

Дослідження історії афіньської демократії, започатковане вченим історико-критичним етюдом про Перікла (1889), славнозвісного її лідера, продовжилося виданням монографії “Афинская Политика Аристотеля” (1895) і завершилось історичним нарисом “История Афинской демократии” (1909). Видання книг, присвячених історії Афіньської демократії, були з цікавістю зустрінуті науковою спільнотою. Відгуки вчених сходилися в одному: В. Бузескул був найбільш підготовленим до їх написання. Професор С. Жебелев писав: “Его большие самостоятельные работы, книги о Перикле и об «Афинской Политии» Аристотеля, оцененные по достоинству в свое время, не утратившие значения и до сих пор..., ввели В.П. Бузескула в круг вопросов и проблем, связанных с историей афинской демократии на всем ее протяжении”³.

У своїх дослідженнях автор ставить досить широке завдання: не обмежуватись історією розвитку демократичних установ, і водночас вивчати соціально-економічні відносини Аттики, еволюцію світогляду афіньського суспільства, показати найбільш повну картину суспільного життя видатної держави Греції.

Найважливішою рисою дослідження історика є об’єктивність. Владислав Петрович, за його власними словами, намагався бути неупередженим, “взглянуть на афинскую демократию объективно, по возможности изобразить ее такою, какою она была в действительности, с ее светлыми и темными сторонами не черня и не идеализируя ее...”⁴.

Владислав Бузескул послідовно викладає прихід демократії у період з VIII до VI ст. до н.е. внаслідок низки внутрішніх переворотів, серед яких такі, як падіння царської влади і панування аристократії, боротьба демоса проти аристократії, панування тиранів, перехід до демократії.

Падіння монархії в Греції відбувалося у VIII ст. до н. е. шляхом еволюції, без великих потрясінь. Слід відзначити, що еволюціонізм був важливою рисою у світогляді В. Бузескула як історика.

Владислав Петрович подає історію демократії в Афінах, виділивши її основні стадії розвитку: початок, розквіт, кризові роки і спад.

Попри всю розмаїтість проблем, які досліджував В. Бузескул, за своїм характером і задумом історичні праці вченого відзначалися внутрішнім єднанням. “Каждый из них, – писав сучасник, – является как бы новою ступенью в осуществлении научного плана, рассматривает с новой стороны все тот же сложный, полный противоречий коллективный образ, который поднимается с этих страниц над пестрым миром исторических индивидуальностей. Этот образ – греческая демократия. Она неизменный герой всех исторических работ Владислава Петровича”⁵.

Приводом до написання книги “Перикл. Историко-критический этюд” була полеміка навколо оцінки особистості Перікла, що виникла серед учених-істориків, переважно німецьких, з бажанням знеславити лідера афінської демократії. Пізніше В. Бузескул згадував цей час саме так: “Я тогда познакомился с последними томами «Истории древности» Макса Дункера, касающимися века Перикла, с Белохом, с «Демократией» Юлиуса Шварца, с представителями того течения, которое стремилось низвести Перикла с пьедестала, на какой возвел его еще Фукидид, и творило строгий суд над афинской демократией. Я написал большую критическую статью о новом взгляде на Перикла, и у меня оказался собранным значительный материал; я ближе ознакомился с Аристофаном, с надписями; Аристофан и надписи вводили меня в афинскую жизнь, жизнь, которая предстала предо мною, как живая, в конкретных чертах; меня заинтересовала в особенности методологическая сторона:

насколько допустимы те приемы, к которым прибегали, например, Макс Дункер и Юлиус Шварц в своих доказательствах. И я решил написать диссертацию о Перикле с разбором мнений его новейших порицателей”⁶. Так з’явилася стаття Владислава Петровича “Новый взгляд на государственную деятельность Перикла”. Max Duncker. “Geschichte des Alterthums. Neue Folge. I–II Band. Leipzig. 1888–1886”, де автор виступив з різкою критикою німецьких учених, які на той час намагалися розвінчати, дискредитувати афінську демократію та її лідера – Перікла. І, як наслідок, з часом було видано книгу вченого “Перикл. Историко-критический этюд” (X. – 1889. – 418 с.), що стала його магістерською дисертацією, першою значною працею і водночас першим дослідженням у вітчизняній історіографії з історії Афін V століття.

Такі відомі вчені, як академіки Ф. Успенський, П. Марр, В. Бартольд та С. Платонов у “Записке об ученых трудах профессора В. П. Бузескула”⁷, пізніше писали, що вже в першій великій праці, присвяченій оцінці державної діяльності Перікла, Владислав Петрович “принял участие в серьезном историко-критическом состязании, открывшемся в 80-х годах около имени Перикла, этого удивительного политического деятеля, соединившего демократию с монархическим «правлением первого мужа””.

У книзі “Перикл. Историко-критический этюд” Владислав Петрович зазначав, що історія епохи Перікла належала до найбільш розроблених у західно-європейській історіографії. Тривалий час існувала думка, що “Перикл – великий государственный человек и выдающийся полководец, одна из талантливейших личностей древнего мира, и что время его правления было счастливейшею порою Греции, апогеем внешнего могущества Афин, эпохой полного развития их материальных и нравственных сил”⁸.

Проте поряд з цією думкою у першій половині XIX ст. існували й інші погляди, якими засуджувалася діяльність Перікла. Тому окремі історики, звертаючись до документів, що давали правдиву інформацію, намагалися захищати великого афінянина.

Уже в першій книзі з історії Греції англійського історика Дж. Грота, видання

1846 року, автор рішуче захищає афінську демократію, реформи Перікла. В. Бузескул цитує заключні слова великого знавця Греції Грота, який писав про Перікла: “Представим мы себе его, с его силою мысли, слова и дела, – с его способностями, как государственного человека и полководца, в совете и на поле битвы, – с его сильным и образованным умом, – и с его широкими идеалами государства в его мирном и всестороннем развитии, – с его неподкупной честностью, осторожностью и твердостью, в стране, где все эти качества были редки, а соединение их в одном лице, естественно, еще гораздо реже, – и мы не найдем ему подобного во всей греческой истории!”⁹

Послідовником Дж. Грота був німецький історик Герман Онкен (1869–1945), який у своїй книзі “Athen und Hellas” (1865) відзначав: “Между значительнейшими личностями древности нет ни одной, относительно которой потомство так вполне согласно было бы в своем приговоре, как относительно Перикла. Где только мы встречаем его имя в новейших сочинениях, там мы слышим лишь один голос – голос признания его величия, голос удивления к редким качествам, отличавшим его”¹⁰. Як і Грот, Онкен писав про незаплямовану чесність і талант державного діяча Перікла, який стояв понад своїм часом і своїм народом, у кращому розумінні слова постаючи “людиною майбутнього”.

Серед прихильників Перікла особливо виділявся Адольф Шмідт. Якщо за Онкеном Перікл стояв понад своїм часом і своїм народом, він людина майбутнього, то у Шмідта – він “... не только представитель одного короткого промежутка времени – Перикловой эпохи и маленького государства – Аттической республики, не только главный представитель великой нации и ее истории – эллинской, но вместе с тем и целого мирового периода и ступени всеобщего развития человечества; он стоит в зените всего античного или классического мирового периода”¹¹. Шмідт називав його земним Прометеєм, провідною ідеєю якого було прагнення об’єднати еллінські племена в єдину, сильну і могутню націю.

Як уже зазначалося, одночасно із справедливою високою оцінкою демократичних Афін та її лідера Перікла в середині

XIX ст. з’явилися праці німецьких істориків (Макса Дункера, Pflugn-Гартунга, Ю. Белоха, Ю. Шварца), у яких автори різко критикували згаданий період афінської демократії.

Владислав Бузескул рішуче виступив проти тенденційного сприйняття історії афінської демократії. Численні сторінки монографії “Перікл” учений присвятив критичному осмисленню творів, у яких досліджувалася ця проблема. Слід відзначити одну важливу особливість, характерну для критичних оглядів В. Бузескула: вивчаючи історіографію певної галузі, вчений проводив власне дослідження з використанням першоджерел.

Критичні виступи німецьких учених щодо афінської демократії Владислав Петрович характеризував як певну течію в історичній науці.

Дипломатія Перікла вважалася суцільним безглуздом, його реформи – шкідливими. “То был придирчивый обвинительный акт в адрес «великого парламентария», – відзначав сучасник у статті на честь В. Бузескула. – Периклу ставились на вид и вся его система управления, основанная на коррупции и его дипломатическая неумелость, и промахи полководца. Бросался в глаза полемически-страстный тон этих обличий, как будто их предметом была жгучая злоба дня, а не далекие события и лица, покоившиеся на кладбище истории”¹².

В. Бузескул ставив питання щодо перегляду нового погляду на Перікла. Вчений, досліджуючи цю проблему, писав: “если я отношусь отрицательно к новым взглядам на Перикла, то не в качестве пристрастного поклонника Афин, а в качестве просто историка, с точки зрения самого метода”¹³.

Автор не ігнорував нову течію і серед хаосу суперечливих поглядів та джерел перший розділ книги “Перікл” присвячує “Прежним и новым взглядам на Перикла”, де повністю розкривається поставлена тема. Аналізуючи погляди згаданих авторів-критиків на афінську демократію і Перікла, В. Бузескул стверджував, що вони, по суті, були неправдиві та взагалі не витримували критики. Щодо методу, то їхню концепцію історії афінської демократії і державної діяльності Перікла, на думку Владислава Петровича, не можна назвати

кроком уперед у справі розроблення історії Греції.

Досить показовими є результати дослідження В. Бузескула та його характеристика великого демократа Перікла. Використовуючи численні джерела прадавніх мислителів, Владислав Петрович писав, що Перікл був шляхетним типом елліна, якого відрізняло надзвичайно гармонійне поєднання різноманітних талантів. Він був і правителем, і полководцем, і великим оратором, і все в нього поєднувалося з бездоганною чесністю і непідкупністю, такими рисами, які не часто зустрічалися у Греції, з простотою способу життя, з високим розумом, високим рівнем освіти та тонким художнім смаком, нарешті, з красою, величною зовнішністю.

Професор С. Жебелев влучно висловився щодо концепції дослідження В. Бузескула заданого періоду та оцінки Перікла: “Враг всяких крайностей, В.П. Бузескул не мог сочувствовать ни гиперкритике, ни идеализации. Он хотел посмотреть на дело с объективной стороны, исходит при оценке и деятельности Перикла и существа афинской демократии, отправляясь от разбора единственной прочной базы, имеющейся в распоряжении историка, – исторического предания. Он тщательно изучил главный наш источник о Перикле, Фукидида, привлек другие источники, и, если, в результате выполненной им критической работы, отнесся отрицательно к взглядам на Перикла, проводимым Дункером и Пфлуг Гартунгом на афинскую демократию – Юлиусом Шварцем, то это явилось не в результате пристрастного преклонения пред Афинами и Периклом, а только потому, что с точки зрения самого метода указанные взгляды оказались не выдерживающими исторической критики”¹⁴.

Аналізуючи праці великого історика часів Перікла – Фукидіда, Владислав Петрович знайшов влучну характеристику лідера афінської демократії: “сильный нравственным достоинством и умом и явно неподкупный в высшей степени, свободно правил массой, и не столько она руководила им, сколько он ею, потому что он приобрел власть, не прибегая к недостойным средствам, и не имел вследствие этого нужды льстить толпе, но, пользуясь уважением, мог и резко противоречить ей... По имени

это была демократия, на деле же – господство лучшего мужа...”¹⁵.

Античний історик характеризував Перікла як першого з афінян свого часу, сильного “словом і ділом”, який правив помірковано, пильнуючи безпеку держави. Під час його правління Афіни стали могутньою державою.

Крім того В. Бузескул присвятив Афінській демократії монографію “Афинская Политика Аристотеля, как источник для истории государственного строя Афин до конца V в.” (1895 р.), яка стала його докторською дисертацією, значно поповнивши джерельну базу дослідження.

Слід зазначити, що ХІХ століття, особливо його друга половина, багатьма істориками називалася епохою великих відкриттів, характерною особливістю якої, як і в часи гуманізму та відродження класичних старожитностей, були знахідки численних рукописів, які давно зникли. Світову наукову громадськість особливо вразила знахідка трактату Аристотеля щодо афінського державного устрою, що стала фрагментом його знаменитих “Політій”. Видавцем знахідки став англійський учений Кеніон. В. Бузескул опинився серед перших учених, які відгукнулися на згадане видання джерела, що знайшлося через вісімнадцять століть після того, як було втрачене.

Владислав Петрович оцінював знахідку і публікацію англійського вченого, як велике досягнення наукового світу. “Трактат этот, – писав історик, – сообщает много поразительно нового для нас..., он на первых порах производит, можно сказать, ошеломляющее действие и неожиданный свет, проливаемый им на внутреннюю историю Афин, ослепляет читателя”¹⁶.

Серед країн, що проводили дослідження нового джерела Аристотеля, Росія та Україна посіли почесне місце. “Русская мысль” повідомляла: “множество заметок, статей и даже целых брошюр и книг, посвященных этим вопросам русскими эллинистами в последние четыре года, свидетельствует об интересе, который вызвал в их среде новый источник, и не мало соображений, вошедших потом в науку под именами западных ученых, были впервые высказаны в русской литературе”¹⁷. Саме у вітчизняній історіографії зацікавленість античною літературою була досить високою.

Аби пояснити таку всесвітню заінтересованість працями великого античника, доречно звернутися до не менш великого нашого сучасника – В.І. Вернадського, який дав точне визначення довговічності думок мудреця. Праці Аристотеля В.І. Вернадський вважав “настоящими классическими произведениями..., возможность ознакомления с которыми в подлинниках или в переводах имеет первостепенное значение для культуры каждой страны. Они составляют культурное богатство человечества и сохраняют свое значение почти также, как классики художественной литературы, навсегда... Такими классиками являются произведения, ... начиная от Аристотеля или Архимеда, Коперника или Галилея...¹⁸. Вернадський називав Аристотеля “человеком широчайшего образования, огромной честности в научной работе, мысль которого останется живой столетия”¹⁹.

У нововідкритому трактаті В. Бузескул розглядає історію Афін від міфічних часів Іона і Тезея до падіння тиранії тридцяти і відновленні демократії у 404 році. В одному з розділів, у якому В. Бузескул писав з приводу Аристотелевої “Політії”, її значення як історичного джерела, вчений робить висновок про те, що до відкриття зазначеної пам’ятки не існувало джерела, яке б представляло історію афінської демократії логічно викладеною. Трактат спричинив переворот в історіографії Греції. Вивчення афінської історії вступило в нову фазу.

Поряд з рідкісними фактами щодо внутрішньої історії Афін, про які повідомляла пам’ятка, важливим було також те, як представлявся тут загальний рух розвитку афінської політії. В. Бузескул писав: “Чем более изучается история и археология Греции, тем больше обнаруживается связь между отдельными ее эпохами и моментами; открываются посредствующие звенья там, где раньше их и не подозревали, между такими периодами и явлениями, которые разделяла целая пропасть”²⁰. Трактат зображав поступовий, послідовний розвиток державного ладу Афін: перехід від монархії до аристократії, потім демократія поступово посідає місце аристократії.

На завершення свого дослідження Владислав Петрович мав змогу підтвердити свою думку, яку висловив у попередній праці під назвою “Перікл”.

Послідовний розвиток афінської демократії за Аристотелем відбувався шляхом еволюції.

Книги В. Бузескула “Перікл” і “Афинская Полития Аристотеля” стали підґрунтям для написання окремого узагальнюючого фундаментального твору “История Афинской демократии” (1909).

Реформи античних афінських демократів

У своїх працях на ґрунті різних джерел В. Бузескул показує визначальні риси Афінської держави, яка вступила на історичну арену не просто містом, а великою країною, що охоплювала всю Аттику з центром – Афіни у той час, як інші держави Греції, переважно лишалися містами. Автор документально обґрунтовує важливу особливість історичного життя Аттики: вона пройшла такі самі стадії розвитку, як і інші держави Греції VIII–VI ст.

Розвиток демократії в Аттиці Владислав Петрович пов’язує з певними передумовами в державі: тут не було племінного розбрату, що існував в багатьох областях Еллади; не помічалася наявність двох далеких один від одного класів, які представляли собою переможців і переможених, що в наступні роки сприяло розвиткові демократичних реформ.

Історик зупиняється на історичних подіях другої половини VII ст. до н. е., що відрізнялися пануванням родо-землеробської знаті в Афінах – евпатридів, які стали на шлях боротьби з демосом не тільки з політичних, але й соціальних прав. В. Бузескул підкреслює, що таке явище досить характерне для численних історичних епох різних країн. Владислав Петрович називає причину боротьби в Аттиці: “Это – ... явление, общее тогдашней эпохе. Оно вызывалось – не говоря уж о злоупотреблениях высшего класса и гнета низшего – с одной стороны постепенным нравственным упадком и разложением аристократического сословия, а с другой – ростом демоса, благодаря развитию промыслов, торговли, богатства, благодаря мало-по-малу приобретенной им опытности и образованности”²¹.

Показово, що, як зазначав автор у праці “История Афинской демократии”, саме тоді (VII ст. до н. е.) було висунуто вимогу

афінського демосу щодо *видання писаних законів*, яких не існувало. Суд перебував у руках аристократії. Потреба в появі життєздатного законодавства в інтересах народу була першою ознакою демократичних змін в Афінах.

Першою відомою пам'яткою писаного права в Афінах є зведення законів, що лишилося в історії під назвою “Драконтові закони”, кодифікація якого пов'язана з архонтом Драконтом 621 р. до н.е. Названі закони свідчили про те, що народ домігся в пануючій родоплемінній знаті поступок: згоди записати діюче звичаєве право, чим обмежувалася сваволя знаті, яка довільно тлумачила звичаї і не брала до уваги інтересів народу. Драконтові закони сприяли ліквідації родового устрою. Вони діяли до появи реформ афінського політичного діяча Солона у 594 році.

У названий період Аттика переживала важку кризу, що супроводжувалася повстанням демосу, який прагнув докорінних політичних і соціальних змін передусім у земельній справі. В. Бузескул зазначає, що саме в цей час уперше пролунала вимога: “земля – масі, народу”.

Владислав Бузескул звертається до джерел, що відкривали сторінки великого порятунку держави. Рятівником Аттики на той час Владислав Петрович вважає афінського політичного діяча, реформатора і поета Солона (640 і 635 – близько 559 р. до н.е.). Учений називає Солона “ідеальною по благородству и бескорыстию своих стремлений личностью”. Свої погляди і прагнення він викладав у віршах. Знаний поет жваво відгукувався на події, особливе місце в його поезії посідала “скорбь при виде общественных бедствий, борьбы партий”. Його політична програма зводилася до боротьби з беззаконністю і впровадженням законності, що сприяла порядковій і злагоді.

У 594 р. до н.е. Солон обрали законодавцем. В. Бузескул, використовуючи “Афінську Політію” як документальне джерело і Плутарха з його біографією Солон, відзначав, що на той час поету доручають упорядження держави з правом відмінити або зберігати старе та вводити нове. В історії Афін Солон прославився як реформатор-демократ.

Перша реформа – сисахфія (зняття боргів із земельних наділів бідноти) поклала

край борговій кабалі в Аттиці. Реформа скасувала поземельну заборгованість. У зв'язку з цим можна сказати, що сисахфія Солон поклала край кріпосному праву.

Солон провів низку реформ в інтересах розвитку торгівлі і ремесел. Відбулися зміни монетної системи, внаслідок чого Афіни з області панування монети і торгівлі Егіни переходили в область розповсюдження монети і торгівлі єврейської, що сприяло відкриттю нових ринків, поширювало торговельні зв'язки з Корінфом, Халкідікою і македонським узбережжям, а на заході – із Сицилією. У результаті, як зауважує Владислав Петрович, зміна монетної системи здійснювалася Солон з метою “способствовать поднятию благосостояния малопродуктивной Аттики путем развития промышленности и торговли”²².

Щоб запобігти наявності великих ділянок землі, Солон встановив певний максимум для поземельних володінь.

За цими заходами у промисловості, землеволодінні і торгівлі почалося реформування державного устрою та видання законів, так звана “номофесія”. Існувала традиція: коли відмінність між знаттю і простим народом згладжувалась, то особам заможним, але не аристократам відкривався доступ до вищих посад і, таким чином, панування аристократії за походженням замінювалося пануванням аристократії за станом.

Реформа Солон в той час мала велике значення: вона сприяла ліквідації пережитків родового ладу і пануванню замкнутої родової аристократії.

Серед реформ Солон демократичного характеру Бузескул виділяє посилення ролі народного зібрання (екклесії) та обрання останнього архонтом (594), на якого покладалося вирішення соціальних негараздів. Солон створив два нових дуже важливих органи управління: народний суд, або суд присяжних, гелією та Раду 400 (буле). У подальшому гелією відіграла велику роль у державному устрої Афін. Унаслідок реформ і формальних законодавчих актів, “под влиянием самой жизни, самой силы вещей”, наголошував В. Бузескул, значення останньої зростало. “При Солоне, – заключає автор, – были положены первая основа и зародыш этого, а вместе с тем и могущество демоса.

Народный суд – один из важнейших демократических элементов в Солоновой конституции”. Автор цитує Аристотеля, який у своїй “Афінській Політії” писав, що все це сприяло посиленню маси: “ібо, будучи господином в суде, демос становится господином и в государстве”²³.

На закінчення В. Бузескул високо оцінив реформи Солон, виділяючи їх демократичне начало. Автор вважав, що саме Солон заклав основу майбутньої афінської демократії. Проте це був лише початок на шляху до повної демократії. Перешкодою на шляху демократичних перетворень залишалася відсутність стабільності в державі, що призвело до панування тиранії.

Демократичним реформатором і справжнім засновником демократії в Афінах В. Бузескул називає Клісфена – законодавця VI ст. до н.е. Заколоти, що відбувалися в часи тиранії, показали нестійкість афінського ладу, тому Клісфен прагне до перетворення устрою. Він рішуче стає до лав демосу. Історик писав: “при нем мы видим победу демократических начал, и в этом смысле, если кого можно назвать основателем и творцом истинной демократии в Афинах, то скорее всего Клизфена”²⁴, який керував рухом, спрямованим проти тиранії.

Однією з головних реформ було створення в Аттиці десяти територіальних філ замість чотирьох, які існували раніше (508–507 рр. до н.е.), де переважала знать, аристократичні роди.

Кожна філа складалася з трьох частин, до якої входили місто, узбережжя і внутрішня область Аттики. Адміністративною, господарською, культовою і політичною одиницею стали територіальні демі.

Створивши місцеве самоврядування на рівні філ і дем, Клісфен наніс потужний удар перевагам аристократії. Отже, в Афінах утвердилася демократія. Реформа ця, за словами В. Бузескула, була рішучою перемогою територіального принципу над родовим, політичному впливу якого прийшов кінець. Громадяни розподілялися по філах не за походженням, а за місцем проживання.

Історик посилався на Аристотеля, коли писав сторінки, присвячені демократичним реформам Клісфена. При цьому він зазначав, що це був прогресивний крок реформатора, аналогію якому Владислав

Петрович знаходив лише в новітній історії Франції у часи революції, коли попередній поділ країни на провінції змінювався на департаменти. “Клизфен перемешал всех граждан, – писав Владислав Петрович, – парализовал влияние местных партий, ... связал неразрывные различные личности Аттики, город и окружающую его территорию, и этим вполне довершил объединение страны”²⁵.

Владислав Бузескул вважає, що це була своєрідна революція, яка завдала нищівного удару перевагам аристократії. З нею пов’язувалися й інші реформи місцевого самоврядування. “Борьба с целой коалицией, которую тогда пришлось выдержать Афинам и в которой торжество было на их стороне, – писав В. Бузескул, – способствовала в свою очередь упрочению новой демократии и подъему народного духа: благодаря внешней опасности, внутренняя борьба партий на время утихла, а дело демократии стало неразрывно связанным с достоинством и независимым существованием самого государства”²⁶.

Подальше зміцнення і велика демократизація Афін відбулася при Фемістоклі (525–460 рр. до н. е.), діяльність якого ознаменувалася початком боротьби з персами і перетворенням Афін на морську державу. Це був початок тих Афін, які називалися “Перікловою епохою”. За висловом В. Бузескула, після відбиття персів почався “подъем народного духа, развитие национального самосознания, умственных и нравственных сил народа”²⁷. Геній Греції повністю розкривався, провіщаючи прихід нової пори найвищого процвітання – епохи Перікла.

У книзі В. Бузескула політична діяльність Перікла розглядається на соціально-економічному тлі, при цьому враховується і розвиток культури. Використовуючи давні джерела, автор доводить логічність та послідовність Періклових реформ, які він проводив протягом 15 років свого правління. За походженням аристократ, Перікл від самого початку став до лав демократів і віддав демократичній партії свій великий талант керівника, високий стан і чистий характер. “В демократии, – писав В. Бузескул, – Перикл видел силу Афин, залог их величия и могущества, – такую форму, которая являлась результатом прошлого,

окончательная победа которого была своего рода неизбежною необходимостью и которая при тогдашних условиях и духе народа одна только и могла быть более или менее прочною, устойчивою, обеспечивающею внутренний мир и порядок, полное развитие богатых сил Афин”²⁸.

У перші роки правління на чолі демосу Перікл стояв разом зі своїм справжнім однодумцем, стратегом 468 р. – Ефіальтом, якого Бузескул називав “одним из лучших людей Афин, – твердым, идеально честным”²⁹. Перікла й Ефіальта об’єднувала цілковита одностайність, спільні цілі, взаємна повага. Вони прагнули урегулювати і спрямувати демократичний рух у граничних межах та в інтересах порядку, повного розвитку духовних і матеріальних сил народу.

У центрі діяльності Перікла як демократа перебувала так звана Ефіальтова реформа, тобто реформа вищого органу влади – ареопага. Від часів Солона орган політичної, судової і релігійної влади – ареопаг – набув в Афінах особливого значення і став всенародним вартовим законності. Водночас він виконував обов’язки державної ради й установи, з релігійним характером, з поліцейською і цензорською владою, з великим політичним впливом.

На той час, коли в Афінах посилюється демократичний елемент, зростає і роль ареопага, представника іншого, протилежного, начала. Ареопаг – втілення старовини, оплот і середовище партії аристократії, як підкреслював Владислав Петрович, одиноко стояв серед установ Афин і різко контрастував з усім устроєм демократичної республіки, характерною ознакою якої була нова виборча система. Право veto стосовно постанов народного зібрання, яким користувався ареопаг, за умов пануючої демократичної тенденції було анахронізмом. Представник і орган партії олігархічної, він уособлював все те, що було вороже демократії.

Перікл і Ефіальт виступили з реформою ареопага, яка обмежувала його владу. Ареопагу залишилися тільки ті функції, що не мали жодного політичного значення, а саме: судову владу було скорочено; ареопаг позбавлено впливу на законодавство, права veto, отже, самостійної політичної сили він уже не мав.

Важливим у діяльності лідерів демократичної партії було те, що вони поряд з руйнацією старого займалися і творчою діяльністю, поширюючи компетенцію афінського суду присяжних, відокремлюючи судову владу від адміністративної. Обмежувалася влада архонтів – колишніх суддів. Їхні справи перейшли до гелієї, одного з вищих органів влади, що розглядав як приватні, так і державні справи, контролював вищих посадових осіб, затверджував закони, які приймалися народним зібранням. Архонти втратили широку самостійну владу, розглядали тільки дрібні справи, пов’язані з незначними штрафами. Цим визначалося загальне розуміння та суть реформи, внаслідок якої судова влада від аристократичного ареопагу перейшла до народу. В. Бузескул писав: “Реформа ареопага была завершением предыдущего исторического процесса: ею утверждено в Афинах окончательное господство... демократии, к чему в сущности вел весь предшествовавший ход афинской истории”³⁰.

В епоху Перікла гелієя набуває більш досконалих форм організації. Намагання деяких учених висміяти афінський суд присяжних В. Бузескул, спираючись на достовірні джерела, назвав однією з величезних спроб в історії утворити суто народний суд, який з огляду на свою організацію, де панувала публічність, що в свою чергу служила гарантією проти зловживань, та наявність моральних основ був непідкупним при винесенні вироків.

Отже, державним господарем в Афінах на той час був демос, і народному зібранню належали верховенські права. Як зазначає В. Бузескул, “Оно решало вопросы, касающиеся государственного строя, войны и мира, войска и флота, безопасности страны и снабжения ее хлебом, государственных средств и налогов; оно сносило с другими государствами, заключало договоры..., обсуждало законодательные вопросы... Чем более развивалась демократия, тем больше расширялась компетенция народного собрания, росло его влияние и значение”³¹.

Сучасники В. Бузескула, вчені-історики зійшлися на тому, що згаданими реформами в державне життя Афин було привнесено ідею законодавства, яке безперервно розвивалося, в результаті чого в

Афінах було створено законне підґрунтя для подальшого розвитку державного ладу. “И недаром Афинское государство называют иногда «правовым»: над волею народного собрания и над самым державным демосом, поставлен был закон; мы видим гелиэю, образованную из среды самого же народа...”³², – писав автор. Демократична свобода Афін керувалася законами. На цьому ґрунті в Афінах розвивались “ісономія” та “ісегорія”, тобто рівність перед законом, рівне право на свободу голосу, на участь у політичному житті. Афіняни завжди пишалися своєю особливою свободою і не знали іншого господаря над собою, крім закону.

Досить цікава характеристика афінської демократії подається давнім істориком Фукідідом у славнозвісній промові Перікла над загиблими воїнами. В ній висловлюються думки з приводу афінської демократії в період закінчення першого року Пелопонеської війни. Перікл говорив: “Мы пользуемся государственным устройством, которое не стремится подражать законам соседей, но само служит образцом и предметом подражания для других. Называется оно демократией, так как основывается не на меньшинстве, а на большинстве. По законам в частных делах у нас у всех равные права; что же касается уважения, то каждый, если он в чем-либо славится, пользуется в государственной деятельности большим почетом не в силу принадлежности к известному классу, а по доблести...”

Одни и те же лица у нас соединяют заботу о домашних и вместе о государственных делах... Словом, весь город наш – школа Эллады, и в отдельности каждый у нас... может в самых разнообразных видах деятельности представить личность самодовлеющую, исполняющую все в высшей степени искусно и с границей”³³.

Владислав Бузескул намагається визначити основну думку Перікла як великого афінянина вільної країни, вождя демократії. Вчений припускає, що в цій промові “Основная мысль, по-видимому, Перикла; это – тот идеал, который его одушевлял и к существованию которого он стремился; но форма и подробности, вероятно, принадлежат историку... Тут ярко освещаются лучшие стороны афинской демократии.

Но это – скорее идеал, нежели точное изображение...”³⁴.

Афінські громадяни, на думку В. Бузескула, були повноправною меншістю, яка мала політичну свободу і була рівноправною серед окремого населення Еллади, нерівноправного. Встановлення рівного права на свободу (ісономії) викликало широке прагнення до визволення особистості та індивідуалізму.

Владислав Петрович досить детально вивчав діяльність судових інстанцій Афін, аналізував суперечливі погляди вчених, його сучасників стосовно сталості реформ Перікла і посилення їхнього демократичного характеру та відзначав: “Лучшее оправдание Эфиальта и Перикла – это его жизненность. Очевидно, созданный ими порядок вытекал из настоящей потребности, соответствовал вполне остальному строю Афин, самому народному характеру и коренился во всем предшествовавшем развитии. Он тесно сросся с самою судьбою государства, с его независимостью. В своих основах он удержался в течении целых поколений, несмотря на ряд тяжелых катастроф, пережитых Афинами после Перикла, и на ряд попыток к его ниспровержению со стороны и внутренних, и внешних врагов”³⁵.

Стосовно афінської демократії автор помічав, що вона утворилася історично і була національним надбанням афінського народу, здобутком цілих поколінь. Періклові реформи були природним і цілком логічним результатом попереднього розвитку афінської історії. Як і всі великі діячі, Перікл стояв “на плечах предшествующих поколений”.

Завдяки таланту історика В. Бузескула як документаліста згаданим вище німецьким ученим не вдалося “розвінчати” Перікла. В історії він залишився знаним і великим державним діячем-демократом.

Владислав Бузескул досліджував також нову епоху в афінській демократії, котра почалася після смерті Перікла, коли на історичну арену виступили “демагоги і стратеги”, “в худшем значении слова, – потворствующих толпе, подлаживающихся под ее вкусы, действующие на ее дурные инстинкты”.

У праці “История Афинской демократии” у розділі “Темные стороны афинской

демократії” автор показує кризові зміни останньої в епоху Пелопонеської війни, під час якої чітко виявилися її відмінні риси.

Спираючись на праці Аристотеля, В. Бузескул називає чотири види демократії. Перший з них – коли для зайняття посади вимагається незначний ценз. Другий і третій полягають у тому, що посади можуть обіймати всі громадяни, але володарює закон. У цьому випадку звертається увага на бездоганність, чистоту походження громадянина. Четвертий вид демократії відрізняється тим, що тут панує маса, а не закон. Відбувалося це завдяки так званим демагогам. Так називалися діячі, котрі прагнули завоювати популярність шляхом брехливих обіцянок, лестощів народному зібранню і т.ін. Час демагогів у давній Греції настав після смерті Перікла, коли закони не мали сили і почалася нова епоха в історії афінської демократії. Темні сторони афінської демократії особливо виразно спостерігаються саме в цей час. Афіни перебували в постійній анархії, що тривало від часу смерті Перікла і до македонської епохи, і було пов’язане з діяльністю демагогів. “Ибо в демократиях, управляемых по закону, – як вважав В. Бузескул, – не бывает демагога, но там на первом месте самые лучшие из граждан. Где же законы не имеют силы, там появляются демагоги. Демос становится многоголовым монархом... Такой демос стремится царить, не подчиняясь закону; он становится деспотическим, и у него льстецы в почете. Такая демократия подобна тирании среди монархии...”³⁶. Владислав Петрович, посилаючись на Фукидіда, писав, що демократія того періоду не відповідала канонам великої держави.

Темні сторони тодішніх закладів і політичної моралі особливо відкривалися у випадку нестачі фінансових засобів. Владислав Петрович наводить численні приклади з життя афінської демократії того часу, що підтверджують свідчення стосовно основних рис демократії. Лісій, афінський логограф, який жив у 459–380 рр. до н. е., в одній зі своїх промов писав, що рада (совет) поводить цілком бездоганно, доки є фінанси для правління, проте тільки-но з’являється потреба в грошах, вона змушена приймати доноси, конфіскувати майно та прислухатися до будь-яких ораторів.

Змінилася і діяльність гелієї, суда присяжних, вироки якого часто залежали від стану матеріального. У своїх судах афіняни турбувалися більше про власну вигоду, ніж з приводу правосуддя, про що повідомив у своїх творах давньогрецький драматург Аристофан (445–385 рр. до н. е.). Проте, як підкреслював В. Бузескул, “Гелієя... являлась одним из величайших созданий афинского гения, одной из замечательнейших попыток осуществить чисто народный суд, и ее недостатки зависели от нравов, нежели от самого принципа, лежавшего в ее основе. Даже Аристофан, так зло осмеивающий гелиастов, и тот нападает не на принцип афинского народного суда, а скорее на искажение его”³⁷.

Як згадувалося вище, основними принципами афінської демократії були ісономія та ісегорія, рівність і свобода, але насправді щодо соціальних відносин повної рівності не було. Це спостерігалось в усі часи: і коли аристократія, знатна і багата меншість, панувала над масою, і коли вони помінялися ролями, демос почав панувати і тіснити аристократію. Державна влада була знаряддям демосу, який прагнув “дать удовлетворение своему естественно-му чувству зависти и вражды к богатым”.

Владислав Бузескул показує виступи незадоволених, характеризує аттичних городян і селян, наявність крайніх аристократичних і олігархічних партій, які здавна існували в Афінах і не зникли навіть після перемоги демократії.

На завершення В. Бузескул писав, що розвиток державного ладу Афін відбувався надзвичайно послідовно, надто органічно. Перехід від монархії до аристократії, а потім до демократії відбувався поступово. Історик підкреслював, що афінська демократія була суто народним творінням, результатом праці цілої низки діячів і поколінь, а не наслідком честолюбства та інтриг окремих особистостей.

Занепад і розлад демократії, що відбувся у наступні роки, вчений пов’язував з деякими внутрішніми протиріччями: “Это разложение, – писав В. Бузескул, – недостаток в организации афинского правительства, политическая раздробленность Греции, раздоры и социальные недуги, не говоря уже об ослаблении энергии граждан и порче нравов, привели Афины к падению”³⁸.

Проте величезне значення Афінської демократії полягає в тому, що вона вперше в історії “сознательно и ясно поставила идеалом свободу и равноправие, и свободу не необузданную или анархическую, а в сочетании с законом”.

На всі століття, для всіх народів і поколінь повчальним та вартим наслідування

вважається досвід Афінської демократії у постійному прагненні нести в життя паростки людяності. В. Бузескул зазначає: “Человечность – одна из наиболее характерных черт афинской демократии, особенно в лучшую ее пору. А чистая человечность, по слову поэта, искупает все человеческие недостатки”³⁹.

¹ Гольдин С. Проф. В.П. Бузескул как историк античного мира. – Х., 1914. – С. 3. (Окремий відбиток).

² Там само.

³ Жебелев С.А. В. Бузескул, профессор Харьковского университета. История афинской демократии // ЖМНП. – Новая серия. – 1909. – Май. – С. 199.

⁴ Бузескул В.П. История Афинской демократии. – 1909. – С. VI.

⁵ Гольдин С. Проф. В.П. Бузескул как историк античного мира... – С. 8.

⁶ Жебелев С.А. Владислав Петрович Бузескул. Некролог // Известия Академии наук СССР. Отделение общественных наук. – 1931. – № 10. – С. 1072.

⁷ Успенский Ф., П. Марр, В. Баргольд, С. Платонов. Записка об ученых трудах профессора В.П. Бузескула // Известия Академии наук. Сер. 6. – 1922. – Т. 16. – С. 111–121.

⁸ Бузескул В.П. Перикл. Историко-критический этюд. – Х., 1889. – С. 1.

⁹ Бузескул В.П. Введение в историю Греции. – 1903. – С. 333.

¹⁰ Бузескул В.П. Перикл... – С. 4.

¹¹ Там само. – С. 5.

¹² Гольдин С. Проф. В.П. Бузескул как историк античного мира... – С. 4.

¹³ Бузескул В.П. Перикл... – С. IV.

¹⁴ Жебелев С.А. Владислав Петрович Бузескул. Некролог... – С. 1072.

¹⁵ Бузескул В.П. Перикл... – С. 32–33.

¹⁶ Бузескул В.П. Фемистокл и Єфяльтова реформа Ареопага// ЖМНП. – 1891. – июль. – С. 12.

¹⁷ Бузескул В.П. Афинская Политика Аристотеля как источник для истории государственного строя Афин до конца V в. // Русская мысль. – 1895. – Кн. 10. – С. 498.

¹⁸ Вернадский В.И. Труды по всеобщей истории науки. – М.: Наука, 1988. – С. 230.

¹⁹ Вернадский В.И. Труды по истории науки в России. – М.: Наука, 1988. – С. 255.

²⁰ Бузескул В.П. Афинская Политика Аристотеля... – С. 475.

²¹ Бузескул В.П. Перикл... – С. 66–68.

²² Бузескул В.П. История Афинской демократии. – 1909. – С. 52.

²³ Там само. – С. 59.

²⁴ Там само. – С. 80–81.

²⁵ Там само. – С. 87.

²⁶ Бузескул В.П. Перикл..., с. 73.

²⁷ Там само. – С. 75.

²⁸ Там само. – С. 85.

²⁹ Там само. – С. 86.

³⁰ Там само. – С. 110–111.

³¹ Бузескул В.П. История Афинской демократии. – 1909. – С. 134–135.

³² Там само. – С. 137.

³³ Там само. – С. 186–187.

³⁴ Там само. – С. 187.

³⁵ Бузескул В.П. Перикл... – С. 130.

³⁶ Бузескул В.П. История Афинской демократии..., с. 278.

³⁷ Там само. – С. 284.

³⁸ Там само. – С. 464.

³⁹ Там само.